

Гринь Діана

ВНЕСОК ІСТОРИКА ОЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО ДО РОЗВОЮ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Стаття присвячена видатному українському історичному О. М. Лазаревському та значному внеску досліджень в галузі спеціальних історичних дисциплін. Проаналізовано наукові праці та публікації, визначено особливості роботи під час їх створення.

***Ключові слова:** О.М. Лазаревський, спеціальні історичні дисципліни, історія, джерелознавство, генеалогія, бібліографія, археографія, епістолярні джерела, мемуари, автентичність, сфрагістика.*

Говорячи, про історичні та археологічні дослідження в Україні, не можна не згадати видатного українського історика, генеалога, джерелознавця та нашого земляка Олександра Матвійовича Лазаревського, що народився у селі Гирявка Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині с. Шевченкове).

Багато вчених, серед яких видатні історики М. Грушевський, М. Василенко, В. Антонович, І. Луцицький, Д. Багалій, В. Воронов і С. Білокінь, присвятили свої дослідження життю та науковій спадщині О. Лазаревського. Великий обсяг літератури, приуроченої до цього питання, свідчить про надзвичайну актуальність творчості О. М. Лазаревського і в сучасному контексті. Навіть з урахуванням значного обсягу наукових праць, присвячених йому, деякі аспекти його життя та діяльності залишаються недостатньо дослідженими. Наша стаття спрямована на урізноманітнення наукового підходу та приділення уваги тим аспектам, які залишилися на межі уваги дослідників.

У 1860-х роках, коли в європейській історіографії науковці остаточно прийняли позитивізм як суспільну філософію, наукова діяльність О.

Лазаревського стала продуктивною. Позитивізм характеризувався підходом, що надавав пріоритет документальному дослідженню, критичному осмисленню історичних фактів, вдосконаленню методології аналізу джерел та використанню статистичного та порівняльно-історичного підходів.

З поширенням позитивізму в Україні історичні дослідження вимагали використання нових джерел. Прогрес у джерелознавстві і археографії був неможливий без аналізу матеріалів з різних спеціалізованих історичних дисциплін, які поступово розвивалися як самостійні галузі науки. Особливо важливими стали генеалогія, що сприяла отриманню козацькою старшиною дворянського статусу, джерелознавство й археографія, що гарантували збереження важливих документальних свідочств української історії, а також бібліографія, яка допомагала у систематизації і описі історичних праць. Прогрес у цих дисциплінах сприяв подальшому розвитку історичного дослідження. О. Лазаревський особливо розумів їх значення і мав обізнаність щодо їхнього стану в інших країнах.

Вчений віддавав велику увагу дослідженню археографії та джерелознавства. Відомо, що в джерелах історії України, таких як архіви козацької держави другої половини XVII–XVIII століть, фонди скасованих українських монастирів з 1786 року, генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. та інші історико-статистичні матеріали, що були передані до Чернігова згідно з указом Сенату від 28 грудня 1781 року та розпорядженням генералгубернатора Малоросії П. Рум'янцева у серпні 1786 року, зберігалися в непристосованих приміщеннях, де документи швидко пошкоджувалися від вологості. Тому для О. Лазаревського надзвичайно важливим стало публікування цих джерел [17].

Учений зробив публікацію значної кількості документальних джерел і матеріалів, починаючи з публічних і приватно-правових актів. З 1862 по 1865 роки, у «Черниговских губернских ведомостях», були опубліковані «Украинские юридические акты XVII в.» [12].

Особливу увагу О. Лазаревський приділяв статистичним матеріалам. Наприклад, у 1862 році він опублікував інформацію про українські народні школи та шпиталі, що переконливо свідчила про високий рівень освіти на Лівобережній Україні у XVIII столітті, в період автономної Гетьманщини, а також про погіршення стану освіти після її ліквідації [10].

О. Лазаревський зайняв одне з провідних місць у проведенні аналізу та оцінці «Переписних книг 1666 року» – важливого джерела, що виділялося своєю високою достовірністю. Він звернув на ці книги увагу наукової спільноти, підкресливши необхідність подальшого пошуку і публікації переписних книг, що було здійснено наступними поколіннями дослідників [15].

У 1890 році, за редакцією історика, була випущена збірка родинних матеріалів, що складалася з 93 документів, під назвою «Мотыжинский архив». Ця збірка була додатком до Сулимівського архіву. В ній переважали акти, що стосувалися права землеволодіння козацької старшини, матеріали про закріпачення українського селянства, взаємовідносини між різними верствами суспільства та інші документи, основними темами яких була соціально-економічна історія Лівобережної України у другій половині XVII - XVIII століть. Видання цих паперів було здійснено за кошт сім'ї Савицьких, родичів Сулим, які були власниками деяких маєтків. Один з таких маєтків, Мотижин у Київському повіті, зберігав опублікований архів, який належав О. Лазаревському [14].

Отже, Олександр Матвійович не тільки знайшов і підготував до публікації Мотижинську збірку, але й переконав власників виділити кошти на її видання. Матеріали не залишилися непоміченими вченими. У рецензії, опублікованій у «Киевской старине» в 1890 році, автор рецензії зазначав, що збірка була опублікована з відповідними примітками. Як позитивний момент, рецензент відзначав публікацію додатків до видання: оновленого і виправленого на основі нових джерел генеалогічного дерева Сулим та

географічного та іменного покажчиків. У той же час він вважав неприпустимим поділ документів збірки на сімейні та сторонні та відсутність хронологічного покажчика [1].

При публікації фамільних архівів, О. Лазаревський включав обширні вступні або підсумкові розділи, в яких розповідав про походження зібрання, його структуру, склад документів та принципи їх відбору для публікації, а також про родоводи власників і родичів. При друку джерел вчений дотримувався сучасних правил публікації, прагнув відтворити мову оригіналу, надавати заголовки, хоча майже не мав доступу до підписів і легенд. У додатках він зазвичай включав іменний та географічний покажчики. Наприклад, у 1898 році під редакцією О. Лазаревського була опублікована збірка «Любецкий архив графа Милорадовича», яка раніше друкувалась як додаток до журналу «Киевская старина». Вона включала 196 документів, зокрема документи родини Чарнишів (1710-1799 рр.), листування між І. Лашкевичем і А. Милорадович, листи П. Милорадовича до його сина Григорія та листи від Трощинського, Тутолміної та Завадського (1789–1800 рр.), а також актові матеріали (1637-1708 рр.) [13].

О. Лазаревський видав велику кількість листувальних джерел, які відносяться до періоду від XVIII до першої половини XIX століття і стосуються історії України [2]. Тоді не існувало загальноприйнятих стандартів і правил для видання листів. Однак, враховуючи значення цих джерел інформації, вчений приділяв їм велику увагу і постійно працював над вдосконаленням методик їх публікації. У 1873 році він вперше опублікував листи великого князя Павла Петровича до графа П. Рум'янцева в журналі «Русский архив». Видання не мало передмови, а місце і дату написання зазначено перед текстом. Вчений також зазначив, що листи були відтворені «з сучасних списків», тому оригінальність їх не можна було підтвердити [3].

Достатньо уваги Олександр Матвійович приділяв мемуарним джерелам, серед яких важливе місце займає щоденник генерального

хорунжого Миколи Ханенка за період з 1727 по 1753 рік. У 1884 році цей щоденник був опублікований в журналі «Киевская старина» [5]. Він написав докладну передмову до видання, в якій ретельно проаналізував історію публікації джерела. Перша частина цього джерела була видана О. Бодянським у 1858 році за рік 1722. У передмові О. Лазаревський також представив інформацію про життя та діяльність автора щоденника, М. Ханенка, а також його родовід. У тексті супроводжувалися значущі примітки, які містили біографічні відомості про згадуваних діячів, і були корисні для читачів.

У 1893 році український історик розпочав наукове видання щоденника Я. Марковича. Перший том було опубліковано того ж року. Другий і третій томи побачать світ у 1895 і 1897 роках відповідно [4]. Учений написав дві передмови: одну 28 лютого 1891 року, а іншу 24 листопада 1892 року. В цих передмовах він згадував попереднє видання щоденника в 1859 році, яке було здійснене за сприяння онука О. Марковича, і наводив біографічні відомості про автора. О. Лазаревський вважав Марковича одним з найосвіченіших українців першої половини XVIII століття, а його записки вважав цінним довідником для вивчення внутрішнього життя Малоросії в епоху поступової ліквідації її автономного устрою.

У величезній спадщині археографа велике значення має видання літописів. У 1889 році він опублікував уривки з записів лубенського Мгарського монастиря [7]. До публікації, учений написав передмову, в якій виклав історію монастиря та зазначив місцезнаходження оригінального рукопису. За даними Лазаревського, уривки з літопису під назвою «О построении каменной церкви Преображения господня в Мгарском монастыре» були виявлені В. Горленком у яготинському архіві князя М. Репніна. Ці уривки були записані на 16 аркушах у рукопису кінця XVIII століття. Літопис містить опис техніки будівництва монастирських церков, а також інформацію про матеріальну підтримку будівництва заможними

членами українського суспільства того періоду. Крім того, згадуються майстри, які зводили і прикрашали монастирські церкви, а також зазначається плата, яку вони отримували за свою роботу. У 1890 році О. Лазаревський також опублікував «Черниговскую летопись по новому списку (1587–1725)» як додаток до журналу «Киевская старина» [18]. У передмові до публікації, О. Лазаревський зазначив, що Чернігівський літопис був вперше виданий М. Білозерським у 1856 році. Незважаючи на його невеликий обсяг, вчений вважав цю хроніку цінним історичним джерелом, оскільки містив такі відомості, які не зустрічалися в інших літописах. О. Лазаревський проаналізував обидва списки, за якими М. Білозерський опублікував літопис, зазначивши, що опис подій у ньому закінчується у 1703 році. Він також детально розглянув особливості третього списку літопису, який був отриманий у Петербурзі від Персидського, і опублікував його як у журналі «Киевская старина», так і у окремому виданні. Учений відмітив, що в новому списку літопису події описано «неперервно» за період з 1587 до 1725 року.

У другій половині XIX століття перед вченими виникла проблема встановлення автентичності документальних джерел. О. Лазаревський вказував на широке поширення підроблених історичних документів в Малоросії з мотивів особистої вигоди. Вони переважно були створені наприкінці XVIII століття з метою підтвердження дворянства [6].

Вчений використовував методіку, яка включала аналіз окремих елементів при визначенні автентичності документів. Наприклад, у його статті про універсал гетьмана С. Острянина, який зустрічався як у літописах С. Величка, так і в збірнику кінця XVIII століття, він зазначав, що не мав можливості особисто перевірити оригінал літопису і не міг визначити його автентичність лише за зовнішнім виглядом [6]. Отже, після детального аналізу внутрішньої форми документа та його змісту, О. Лазаревський прийшов до висновку, що початок універсалу, де згадуються «Стефан Криштоф з Острога и Остра Острянина», є сумнівним. Присутність двох імен

та зазначення Острога викликало у вченого сумніви щодо автентичності цього документа. Тому він висловив припущення, що цей універсал був «складений [...] з патріотичного бажання» С. Величком.

Вчений використовував елементи дипломатики під час свого дослідження військових, судових та печаток міст Лівобережної України [11]. Він надавав цінні поради збирачам і дослідникам печаток як важливого історичного джерела.

Отже, відомий вчений володів дипломатичними прийомами, які застосовувалися в ХІХ столітті. Використовуючи зовнішню і внутрішню форму документа, вірогідність його змісту та текстологічний аналіз, він міг встановити автентичність або фабрикацію документа, а також визначити мотиви останньої. У своїй роботі він розробляв також прийоми та методи інших спеціалізованих історичних дисциплін, таких як іконографія, генеалогія та сфрагістика. Наприклад, застосовуючи методи іконографії, він прийшов до висновку, що портрет М. Залізняка, лідера народного руху Коліївщини в 1768–1769 роках, який був опублікований в газеті «Киевлянин», насправді був зображенням полтавського селянина [9].

Окрім згаданого вище, О. Лазаревський вніс значний внесок у становлення та розвиток генеалогії як науки в Україні. У 1868 році він опублікував працю під назвою «Очерки старейших дворянських родов в Чернігівській губернії». Ця робота містила дослідження про найстаріші дворянські родини у Чернігівській губернії, включаючи їх генеалогічні дерева та інші важливі відомості. Це дозволило збагатити наукову базу історії родових ліній та походження поміщицького стану в цьому регіоні [8]. У своїй роботі про старейші дворянські роди в Чернігівській губернії генеалог зібрав розвідки про такі родини, як Бакуринські, Бутовичі, Бобірі, Богуші, Борозни, Борецькі, Бугаївські та Валькевичі. Він використовував документи Малоросійської колегії, Генеральної військової канцелярії та Чернігівського дворянського депутатського зібрання як джерела для своїх

досліджень. Генеалогічний матеріал був представлений у формі родовідного розпису, без деталізації за поколіннями. Велику увагу О. Лазаревський приділив біографічним статтям про найвідоміших представників цих родин. Варто зазначити, що його розвідки не охопили фамільні архіви, що обмежило науковий рівень його досліджень. Сам вчений був усвідомлений цих недоліків своєї роботи [16]. Після розгляду недоліків і важкостей, пов'язаних з генеалогічними розвідками, О. Лазаревський вирішив припинити їх проведення і зосередитися на друкуванні матеріалів, що стосуються історії українського суспільства від XVII до XVIII століть.

О. Лазаревський був видатним дослідником і публіцистом, який вніс значний внесок у вивчення історії старшинських родів. Він знайшов і оприлюднив значну кількість документів, провів критичний аналіз родоводів та розкрив процес перетворення козацької старшини на імперське дворянство. Його дослідження справили значний вплив на розвиток генеалогії як окремої наукової дисципліни, а також сприяли розвитку вітчизняної історіографії. Лазаревський залишив незабутній слід у вивченні історії України та становленні української історичної науки.

Список використаних джерел та літератури

1. А.М. [Рец.] Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. Изд. Андрея и Александра Савицких, К., 1890. Киевская старина. 1890. № 9. С. 519–521.
2. Герасименко Н. О. Епістолярні джерела у науковій спадщині О. М. Лазаревського. Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2007. Вип. 17. С. 106–120.
3. Два письма великого князя Павла Петровича к графу П.А. Румянцеву-Задунайскому. Публ. А.М. Лазаревского. 1873. Кн. 1. С. 461–462.
4. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). Изд. «Киевской старины» под. ред. А. Лазаревского. Киев, 1893. Ч. 1 (1717–1725 гг.). 329 с.
5. Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка: 1727–1753 гг. *Киевская старина*. 1884. № 3. С. 1–16
6. Лазаревский А. Два поддельных исторических документа. *Киевская старина*. 1897. № 5. С. 61.

7. Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682–1775). Киевская старина. 1889. № 4–6; окрема відбитка: Киев, 1889. 40 с.
8. Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии. Записки Черниговского губернского статистического комитета. 1868. № 2. С. 35–148.
9. Лазаревский А. Псевдо — Железняк. *Киевская старина*. 1889. № 1. С. 221.
10. Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. *Основа*. 1862. № 5. С. 82–89.
11. Лазаревский А. Сфрагистическая заметка. *Черниговские губернские ведомости*. 1854. № 4; 1858. № 9
12. Лазаревский А. Украинские юридические акты XVII в. *Черниговские губернские ведомости*. 1862. № 14–17, 22–24, 31; 1863–1865. № 31, 39–40.
13. Любецкий архив графа Милорадовича. Под ред. А.М. Лазаревского. Киев, 1898. Вып. 1. 256 с.
14. Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. / Под ред. А.М. Лазаревского. Киев, 1890. VI, 223, XVIII с.
15. Переписні книги 1666 р. / В. О. Романовський. Київ, 1933. XI, 438 с.
16. Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 192 с.
17. Федоренко П. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини. УАЗ. Київ, 1927. Т. 2.
18. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725 гг.) / Под ред. А. Лазаревского. *Киевская старина*. 1890. № 4. С. 70–80.

Наук. керівн.: Гриценко А. П., доктор. пед. наук, доцент

Гриценко Вадим

ДО ПИТАННЯ ЗАСНУВАННЯ КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОГО РОДУ САВИЧІВ ТА ПЕРСПЕКТИВНОЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ САВИ ПРОКОПОВИЧА

У статті проаналізовано основні аспекти заснування протягом XVII століття козацько-старшинського роду Савичів та визначено роль державної служби одного з перших відомих представників роду - Сави Прокоповича.